

Эдмундас Гімжаўскас (Вільня),
доктар гісторыі,
навуковы супрацоўнік
Інстытута гісторыі Літоўскай АН

Беларускі фактар утварэння сучаснай літоўскай дзяржавы. 1915 – 1917 гг.*

Увосень 1915 г. вайна дакацілася да тэрыторый, населеных літоўцамі і беларусамі. Немцы захапілі амаль усе літоўскія і частку беларускіх земляў. У кастрычніку лінія фронту стабілізавалася ўздоўж ракі Дзвіны да Дзвінска, затым па Нарачы, рацэ Беразіне, Пінску да ракі Прыпяць, праз Палескую дрыгву, Луцк, Тарнопаль да Чарнаўцоў. У немцаў адсутнічала акрэсленая праграма дзеянняў адносна захопленых земляў. Даследчыкі схільныя вылучаць прынамсі пяць канцэпцый, якія абмяркоўваліся ў кіруючых колах Нямецчыны: 1) анексія, 2) “Цэнтральна-еўрапейскі праект”, 3) Польскі (часткова “Цэнтральна-еўрапейскі”) праект, 4) “Усходне-еўрапейскі праект”, 5) Расейскі варыянт¹. Будучыня акупаваных тэрыторый раглядалася ў шырокім дыяпазоне ад іхпоўнай анексіі да вяртання ў склад Расеі. Таксама дастаткова выразнай была перспектыва стаць дзяржавамі-сатэлітамі нямецкага блока. Апошняе абумоўлівалася актывізацыяй нацыяналізму ў Еўропе. Акрамя таго, немцы павінны былі ўлічваць гістарычныя правы Рэчы Паспалітай абодвух народаў, гвалтоўна знішчанай у 1795 г. З іншага боку, ідэя уніі магла выклікаць супярэчнасці ў новай дзяржаве. Самі ж немцы стварылі ўмовы для акрэслення тагачасных межаў літоўскіх і беларускіх земляў (адпаведна іх дзяржаўнасці), утварыўшы 4 верасня 1915 г. *Oberost*. Гэтая асобная адміністрацыйная адзінка для акупаваных тэрыторый сваёй формай і абрысамі нагадвала Вялікае Княства Літоўскае 1793 – 1795 гг.²

* Пераклад артыкула *The Belorussian Factor in the Genesis of the Modern Lithuanian State. 1915-1917* // Lithuanian Historical Studies. Vol. 6. Vilnius, 2001. P. 107-125. Пераклад зроблены са згоды аўтара.

¹ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida 1914-1918 metais // Letuvių atgimimo studijos. T. 9. Vilnius, 1996. P. 17-18.

² Ibidem. P. 65.

Літоўскай інтэлігенцы тэрыторыя *Oberost* нагадвала ў большай ступені гэзв. “ўласную Літву”, чым ВКЛ. Паводле меркавання вядомага грамадскага дзеяча перыяду міжваеннай Літвы географа Казыса Пакшпаса, паняцце “ўласная Літва” была вядомая з часоў адміністрацыйнага падзелу ВКЛ 1566 г.³ Тады ў літоўскіх дакументах і на картах Віленскае і Трокскае ваяводства часта называліся *Lithuania Propria* (лац.), *Litwa rdzenna* (пол.) і *Коренная Литва* (рус.). Самыя літоўцы разумелі пад гэтым тэрмінам таксама Жамойцкае княства⁴. Парадаксальна, але гэта расейцы забяспечылі жыццяздольнасць гэтага тэрміну, выкарыстоўваючы яго на працягу 19 ст. дзеля ўзмацнення імперыі. (Пакуль урэшце літоўская інтэлігенцыя не прыўласціла гэты тэрмін). Пасля забароны царскімі ўладамі ў 1840 г. слова “Літва” ў афіцыйных публікацыях расейскія вучоныя працягвалі яго выкарыстоўваць і называлі Ковенскую, Віленскую, Гарадзенскую, а часам нават Сувалцкую губ. “літоўскім”. Гэта практыкавалася да вайны 1914 г.⁵

Літоўскія палітыкі кансерватыўнага накірунку (кансерватары і хрысціянскія дэмакраты) трактавалі гэтыя губерні як літоўскія па этнічных прыкметах (мова, паходжанне, звычаі і г.д.)⁶. Яны сцвярджалі, што тэрыторыя гэтых губерняў са старажытных часоў была заселена літоўскімі плямёнамі⁷. Літоўскія радыкалы (дэмакраты і сацыял-дэмакраты) разумелі літоўскасць гэтых губерняў у гістарычным сэнсе. Яны лічылі іх з’яднанымі пэўнай ледзь прыкметнай культурай, якая дамінавала над мясцовымі (этнічнымі) культурамі яшчэ з часоў ВКЛ. Дзякуючы больш прагрэсіўнаму разуменню нацыі, тэрытарыяльная праграма радыкалаў была больш гнуткай⁸.

Напрыканцы 1915 г. немцы яшчэ не аддавалі перавагі якой-небудзь адной канцэпцыі будучыні *Oberost*. Яны пралічвалі варыянты, якія б маглі прывесці да падпісання сепаратнага міру з Расеяй, на чым настойваў канцлер Тэабальд Бэтман-Гольвег⁹. На нейкі час немцы вырашылі падтрымаць ідэю Літоўскай дзяржавы, якая складалася з чатырох ваяводстваў, і

³ Pakstas K. Gudijos santykis su Lietuva // Lietuvos sienų raida: mokslo duomenys apie lietuvių tautą, jos valstybę ir sienas. Sud. A. Liekis. Kn. 2. Vilnius, 1997. P. 320.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem. P. 333.

⁶ Laurynavičius Č. Lietuvos-Sovietų Rusijos tautos sutartis. Vilnius, 1992. P. 101-102.

⁷ Наибольшая заслуга ў выпрацоўцы канцэпцыі літоўскасці 4-х губерняў належаць Антанасу Смятоне (Smetona A. Lietuvos etnografijos ribos // Vairas. № 16 ад 30 лістапада 1914 г. P. 2-8; idem. Skaitmenų šviesoje // Vairas. № 2 ад 16 студзеня 1915 г. P. 23-26).

⁸ Laurynavičius Č. Lietuvos-Sovietų Rusijos tautos sutartis. P. 101-102.

⁹ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 62-63.

¹⁰ Ibidem. P. 67.

¹¹ Ochmański J. Historia Litwy. Wrocław-Warszawa, 1982. P. 277.

правесці больш грунтоўнае вывучэнне тэрыторый. Акупацыйны перыяд з 1915 па 1916 г. атрымаў назву “ліберальнай акупацыі”¹⁰. Па загаду Паўля фон Гіндэнбурга ўсялякая палітычная актыўнасць была забароненая¹¹. Аднак гэтай інструкцыі прытрымліваліся вельмі гнутка ў залежнасці ад палітычнай сітуацыі. Напрыклад, выданне беларускай газеты “Томан”, дзейнасць беларускага Таварыства дапамогі ахвярам вайны, Беларускага клуба ў Вільні і многіх іншых культурных і адукацыйных арганізацый і ўстановаў узмацнялі беларускі рух¹². На пачатку 1916 г. у Вільні быў утвораны Беларускі народны камітэт, у якім дамінавалі сацыялісты¹³.

Калі немцы пачалі падтрымліваць ідэю Літоўскай дзяржавы ў межах *Oberost*, мясцовыя палітыкі сталі актыўна прапагандаваць уласныя праекты дзяржаўнасці. Упершыню прадстаўнікі нацый выказаліся ва Універсале Часовай рады Канфедэрацыі ВКЛ, які быў апублікаваны на чатырохмовах 15 снежня 1915 г. Дакумент змяшчаў заяву пра аднаўленне ВКЛ з роўнымі правамі літоўцаў, беларусаў, палякаў і жыдоў. Тэрыторыя дзяржавы ўключала акупаваныя немцамі літоўскія і беларускія землі былога ВКЛ¹⁴. Наступны віленскі дакумент з’явіўся ў лютым 1916 г. Гэта быў заклік Часовай рады Канфедэрацыі ВКЛ “Ріліеіаі!” (“Грамадзяне!”)¹⁵. Палякі не ўдзельнічалі ў падрыхтоўцы гэтага дакументу¹⁶. 21 траўня 1916 г. Часовая рада пераўтварылася ў пастаянную Беларуска-Літоўскую камісію¹⁷. Адміністрацыя *Oberost* і Вышэйшая вайсковая рада падтрымлівалі літоўскія і беларускія намікненні, адначасова стрымліваючы польскія ўплывы ў краіне. У межах гэтай палітыкі месцілася таксама падтрымка культурных праектаў беларусаў. Так, упершыню ў гісторыі пры дапамозе немцаў была ўтворана аснова беларускай адукацыйнай сістэмы¹⁸. У Свіслачы пачала працаваць настаўніцкая семінарыя, якая за часы акупацыі падрыхтавала 144 настаўніка¹⁹. На ўсёй тэрыторыі *Oberost* колькасць беларускіх пачатковых школ узрасла з 8 у кастрычніку 1916 г.

да 89 вясной 1918 г.²⁰ Нямецкія ўлады, якія фармальна ставіліся да ўсіх

¹⁰ Новіна А. [А. Лудкевіч]. Палітычныя лозунгі беларускага руху. Вільня, 1920. С. 6; Turonek J. Białoruś pod okupacją niemiecką. Warszawa-Wrocław, 1989. S. 15-17; Łatuszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923. Białystok, 1995. S. 33-38.

¹¹ Луцкевіч А. За дваццаць пяць гадоў (1903-1928). Вільня, 1928. С. 40; Łatuszonek O. Białoruskie formacje wojskowe... S. 33-38.

¹² Didziosis Lietuvos Kunigaikštijos Konfederacijos Atsisaukimas 1915 gruodžio 19 d.; Klimas P. Dienorastis 1915.12.01; 1919.01.19. pradedamas P.Bugalisko uzrasais 1915.08.23 – 10.13. Chicago, 1988. P. 328-331.

¹³ Літоўскі дзяржаўны архіў. Ф. 383, воп. 7, адз. 56, арк. 53.

¹⁴ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 71-72.

¹⁵ Прагажолы засяданій Беларускага Народнага Камітэту. 1916.05.21. Адзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літвы. Ф. 21-2068, арк. 6.

¹⁶ Turonek J. Białoruś pod okupacją niemiecką. S. 16.

¹⁷ Ibidem. P. 17-18.

¹⁸ Zemke H. Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges. Berlin, 1936. P. 101-104.

нацыяй аднолькава (адсюль і тэрмін “ліберальны перыяд”), не талеравалі праяваў расейскасці і дамінацыі нейкай адной нацыі.

Увесну 1916 г. у кантэксце нямецкай кампаніі “Los von Russland” з’явілася тэндэнцыя да размежавання літоўскага і беларускага пытанняў²¹. Літоўцы, адчуўшы пэўныя змены ў нямецкай нацыянальнай палітыцы, пачалі адыходзіць ад ідэі Канфедэрацыі ВКЛ. У Мемарандуме ад 10 чэрвеня 1916 г., адрасаваным галоўнакамандуючаму Усходнім фронтам, аўтары падкрэслівалі прынцып нацыянальнага самавызначэння і адметнасць літоўскай нацыі²². На канферэнцыі ў Лазане 27-29 чэрвеня 1916 г. літоўскія прадстаўнікі заявілі, што не маюць нічога супраць таго, каб беларусы самастойна вырашалі сваю будучыню²³. Дарэчы, і беларусы прыехалі ў Лазану з асобным Мемарандумам па нацыянальным пытанні²⁴.

У другой палове 1916 г. літоўска-нямецкія адносіны перажывалі крызіс. Прычынай была нямецкая палітыка прыцягнення на свой бок палякаў дзеля мабілізацыі мужчынскага насельніцтва ў нямецкае войска. Не атрымаўшы адрасейцаў адказу на прапанову распачаць перамовы аб сепаратным міры, немцы і іх саюзнікі 5 лістапада 1916 г. абвясцілі незалежнасць Польшчы. Цывільныя ўлады ў Берліне імкнуліся гэтым крокам падштурхнуць Расею да падпісання міра. Яны разыгрывалі карту нацыяналізму. Але Расея нават пасля абвясчэння польскай дзяржаўнасці не збіралася падпісваць мір. Працяг гульні ў нацыянальнае самавызначэнне таіў у сабе пагрозу ўжо для Берліна і Вены, бо калі ў парадак дня становілася адраджэнне Рэчы Паспалітай, то рана ці позна павінна было ўзнікнуць пытанне пра лёс тэрыторыяў, захопленых у другой палове 18 ст. Аўстрыяй і Прусіяй. Трэба было весці вельмі далікатную палітычную гульні з палякамі, каб аднаўляць іх дзяржаўнасць толькі на падставе земляў, забраных ад Расеі²⁵.

Далікатнасць таксама была патрэбная ў адносінах да планаў пашырэння Польшчы на ўсходда Вільні. Хоць нямецкія ўлады вырашылі трактаваць Польшчу ў той перыяд як далучаную тэрыторыю, Вышэйшае ваеннае камандаванне было занепакоена тым, што частка *Oberost* магла адысці да Польшчы. Камандаванне і ўлады *Oberost* былі зацікаўленыя ў далейшай акупацыі гэтай тэрыторыі, а палітычныя намаганні літоўцаў і

²¹ Lopata R. Lietuvos vasltybingumo raida. P. 94-95.

²² Klimas P. Der Werdegang des litauischen Staates von 1915 bis zur Bildung der provisorischen Regierung im November 1918. Berlin, 1919. P. 23-25.

²³ Liulevičius V. Išeivijos vaidmuo Nepriklausomos Lietuvos atkūrimo darbe. Chicago, 1981. P. 324.

²⁴ Турук Ф. Белорусское движение. Москва, 1921. С. 23.

²⁵ Нямецчына акупавала Пазнаншчыну, а Аўстрыя захапіла Галіцыю. Больш таго, на падставе этнічных прыярытэтаў палякі маглі ставіць пытанне пра перадачу ім Шлёнска і Памор’я.

²⁶ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 113.

беларусаў успрымаліся як спрыяльныя гэтаму. Дзеля супакою вярхушкі генералітэта цывільныя ўлады не акрэслівалі межаў будучай Польшчы²⁶. Прагучала наватафіцыйная заява Берліна з абяцаннем апекавацца Літвой²⁷. Аднак, верагодна, яна была разлічана ў першую чаргу на Расею.

Актывізацыя польскай прапаганды далучэння Літвы да Польшчы і згаданы вышэй камунікат прывялі да адваротнай рэакцыі літоўцаў і пратэстаў уплывовага літоўскага цэнтру ў Швейцарыі. Немцы паспрабавалі прымірыць прынамсі часткова палякаў з літоўцамі. Дзеля гэтага нямецкі эмісар Фрыдрых фон Роп 17 снежня 1916 г. правёў перамовы з тагачасным лідэрам літоўскай супольнасці ў Швейцарыі Юозасам Габрысам. Ю.Габрыс зразумеў візіт нямецкага эмісара як знак для пачатку кампаніі па міжнароднаму агучванню літоўскага пытання²⁸.

11 студзеня 1917 г. у Берне ад імя Рады літоўскага народа заходнім дыпламатам быў прадстаўлены Мемарандум аднаўлення незалежнасці Літвы. Нямецкія дыпламаты прынялі яго прыхільна²⁹. Амаль адначасова, 10 студзеня, той жа мемарандум быў перададзены фон Ропам у нямецкае Міністэрства замежных справаў і Вышэйшае ваеннае камандаванне. Пры гэтым нямецкі палітык выказаў сумніў наконт магчымасці аб'яднання Літвы і Польшчы насуперак жаданню літоўскага боку. Ён прапанаваў аказаць Літве вайсковую і эканамічную падтрымку і гарантаваць яе права на самавызначэнне. На практыцы гэта азначала, што Нямецчына павінна была аддзяліць Літву ад Польшчы. Нягледзячы на небяспеку анексіі, першыя практычныя крокі Нямецчыны ў літоўскім накірунку стваралі пэўныя перспектывы для дзейнасці літоўскіх палітыкаў.

Спачатку немцы сумняваліся, ці варта пачынаць палітычную гульню з літоўцамі. Тым больш, што яна магла ўскладніць нямецка-польскія адносіны. Але незадаволенасць палякамі, якія не сабралі абяцаных войскаў, прывялі да адабрэння прапановы фон Ропы. У сярэдзіне студзеня 1917 г. фон Роп прыбыў у Вільню і вёў дыскусіі з літоўцамі і ўладамі *Oberost*³⁰. Літоўцы пазнаёмлілі фон Ропы з палітычнай платформай, падрыхтаванай сумесна Антанасам Смятонам, Юргісам Шаўлісам, Сцяпанасам Кайрысам, Андрыюсам Дарашэвічусам, сябрамі Беларускай рады Антанам і Іванам Луцкевічамі і Вацлавам Ластоўскім. Вось іхасноўныя палажэнні: 1) незалежнасць тэрыторыяў ВКЛ і Курляндыі, адзеленых ад

²⁷ Urbšienė M. Vokiečių projektai dėl Lietuvos Didžiojo karo metu // Naujoji Romuva. Nr. 35-36, 1935. P. 632.

²⁸ Больш падрабязна гл. R. Lopata. "T ipas apskritai labai dar įtariamias, bet reikalingas". Baronas Friedrich von der Ropp ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo planai // Proskyna. Nr. 2. 1992.

²⁹ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 115.

³⁰ Ibidem.

Расеі; 2) адмоўнае стаўленне да злучэння з Польшчай; 3) падзел ВКЛ на тры аўтаномныя нацыянальныя часткі (літоўскую, беларускую і латышскую) і 4) сталіца Вільня з двюма афіцыйнымі мовамі (літоўскай і беларускай) належыць да літоўскай часткі³¹. Гэта быў апошні супольны праект па адраджэнню ВКЛ.

Фон Роп гарантаваў пастаянны кантакт з Берлінам. Але найбольшым поспехам было тое, што вышэйшыя службовыя асобы ў Берліне і *Oberost* прынялі саму ідэю літоўскага прадстаўніцтва³². Аднак далейшыя падзеі паказалі, што літоўцы ўспрынялі слова “літоўскі” занадта літаральна. Яны вырашылі, што этнічная тэндэнцыя выходзіць у нямецкай палітыцы на першы план і, што прыйшоў час адмовіцца ад двойной палітычнай гульні. Хоць літоўскія палітыкі не маглі прадбачыць усіх глабальных і рэгіянальных пераменаў, аднак, выбар этнічнай лініі быў якраз у духу гэтых трансфармацый.

Паводле дакументаў беларускіх арганізацый 1917 г., рэалізацыі вышэйзгаданага праекта адраджэння ВКЛ перашкодзіла адсутнасць паразумення з літоўцамі³³. У лютым 1917 г. беларусы прапанавалі літоўцам сумесныя палітычныя крокі: 1) паслаць канцлеру пратэст супраць заявы Вацлава Немаеўскага, у якой польскі бок выказваў прэтэнзіі на беларускія і літоўскія землі 2) абвясціць аб імкненні да незалежнасці. Канчатковую версію пратэсту павінны былі адрадаваць Ю.Шаўліс і А.Луцкевіч. Але ў апошні дзень Ю.Шаўліс заявіў, што літоўцы вырашылі адкласці гэтую дэкларацыю на два ці тры дні. Замест тлумачэння прычынаў такога рашэння Ю.Шаўліс прапанаваў падаць агульны мемарандум кіраўніку ваеннай адміністрацыі акругі Вільня-Сувалкі з просьбай пазнаёміць з яго зместам улады *Oberost*³⁴.

Дакумент звяртаў увагу нямецкіх уладаў на польскія ўлёткі, якія прапагандавалі ідэю “польскай гістарычнай місіі” на беларускіх і літоўскіх землях, асвятляў супольныя літоўскія і беларускія інтарэсы, змешчаныя ў адкладзеным пратэсце. Але беларусы не прынялі прапанаваны тэкст, бо ён быў адрасаваны некампетэнтным установам³⁵. Яны зноў прапанавалі падаць пратэст на імя канцлера, але літоўцы не згадзіліся. 17 лютага 1917 г. літоўцы заявілі ўласны пратэст супраць польскай агітацыі. Аўтары дакумента паміж іншым згадвалі пра традыцыі ВКЛ і сцвярджалі гатоўнасць

³¹ Baltarusių organizacijos protokolai 1917 m. Адзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літвы. Ф. 21-2069. А. 7.

³² Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 115.

³³ Baltarusių organizacijos protokolai 1917 m. Адзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літвы. Ф. 21-2069. А. 7.

³⁴ Ibidem. А. 7-8.

³⁵ Ibidem. А. 8.

³⁶ Rukša A. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės. Lietuvių-lenkų santykiai ir kovų pradžia. Т. 2. Cleveland, 1981. P. 91-92.

літоўцаў іх працягваць³⁶. Беларусы не ведалі, што літоўцы дзейнічалі ў духу папярэдніх запэўненняў фон Ропа. У тэлеграме ад 28 лютага 1917 г. Паўло фон Гіндэнбургу і Эрыху фон Людэндорфу яны дзякавалі за прызнанне роўнасці беларусаў на землях былога ВКЛ³⁷.

Падчас наступнага візіта фон Ропа ў Вільню Ю.Шаўліс, А.Смятона, С.Кайрыс і А.Луцкевіч атрымалі нямецкія пашпарты для паездкі ў Берлін і Стакгольм. Літоўцы раней размаўлялі з фон Ропам у Вільні наконт удзелу сваіх прадстаўнікоў у канферэнцыі народаў Расеі ў Стакгольме і візіту ў Берлін для пачатку перамоваў з нямецкімі імперскімі ўладамі. А вось для А.Луцкевіча нямецкі пашпарт быў сюрпрызам³⁸. 2 сакавіка 1917 г. Беларуская рада разважала, што рабіць далей. Была выказана заклапочанасць, што не вяліся непасрэдня размовы з беларусамі, а літоўцы кіраваліся ўласнымі інтарэсамі і назвалі імя А.Луцкевіча як дэлегата без пагаднення з Беларускай радай. Разумеючы, аднак, важнасць візіта беларусы пастанавілі дэлегаваць А.Луцкевіча ў Берлін. Ю.Шаўліс ужо знаходзіўся там, і А.Луцкевіча з мэтай паездкі знаёміў Кайрыс³⁹.

25 сакавіка 1917 г. беларусы абмеркавалі вынікі падарожжа⁴⁰. А.Луцкевіч паведаміў, што па невядомых дыпламатычных прычынах кангрэс быў перанесены на больш позні тэрмін і размовы з нямецкімі ўладамі не адбыліся. У Берліне ён размаўляў толькі з украінцамі і літоўцамі. Апошня, на яго думку, праводзілі ўласную палітыку. Толькі пасля рэзкіх патрабаванняў яны пазнаёмілі свайго беларускага калегу з мемарандумам, у якім нават не згадвалася Беларусь. Беларускі дэлегат сцвярджаў, што пазіцыя літоўцаў у Берліне была цалкам нацыяналістычная і ніякім чынам не датычыла ўсіх земляў былога ВКЛ. Даведаўшыся пра Лютаўскую рэвалюцыю ў Расеі, ён адразу пакінуў Берлін і, не губляючы часу, паспяшаўся ў Вільню. Беларуская рада адобрыла дзейнасць А.Луцкевіча ў Берліне⁴¹.

22 ліпеня 1917 г. беларусы зноў вярнуліся да гэтага эпізоду і на паседжанні Рады абвясцілі, што пасля падарожжа ў Берлін літоўскія палітыкі разарвалі з імі адносіны і распачалі адкрытыя перамовы з немцамі⁴². Было заяўлена, што літоўцы сталі праводзіць антыбеларускую палітыку. У прыватнасці, карыстаючыся прыхільнасцю нямецкіх уладаў, яны пачалі ажыццяўляць канцэпцыю этнічнай літоўскасці беларускіх каталікоў. Усё гэта адпавядала нямецкім інтарэсам, бо далучыўшы этнічную Літву, яны б

³⁷ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 115.

³⁸ Baltarusių organizacijos protokolai 1917 m. Адзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літвы. Ф. 21-2069. А. 8-9.

³⁹ Ibidem. А. 9, 26.

⁴⁰ Ibidem. А. 25.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem. А. 10.

атрымалі яшчэ і каталіцкую Беларусь. Стаў відавочны беларуска-літоўскі канфлікт, які распачаўся падчас падарожжа ў Берлін.

Літоўцы ацэньвалі сітуацыю па-іншаму. Паводле А.Смятоны немцы пачалі шукаць кантактаў з літоўцамі на пачатку 1917 г.⁴³ Стакгольмская канферэнцыя была задумана як адмысловае выступленне супраць расейцаў. Яна павінна была вырашыць “літоўскае пытанне” таксама, як канферэнцыя ў Лазанне вырашыла “польскае”. Сабраныя ў Берліне дэлегаты збіраліся ехаць у Стакгольм. Але пасля звяржэння дынастыі Раманавых канферэнцыя страціла сэнс. Дэлегаты наведалі дзяржаўнага сакратара Артура Цымермана і выказалі пажаданні, якія тычыліся выключна ўнутранай палітыкі акупацыйных уладаў у Лівне. У асобным лісце яны таксама адзначалі, чаму незалежнасць Літвы будзе карыснай для Нямеччыны⁴⁴. Версія А.Смятоны паказвае, што літоўцы не надалі вялікага значэння берлінскаму эпізоду. Памылковая ацэнка берлінскага падарожжа беларусамі магла быць выклікана далейшым развіццём палітычных падзеяў, якое не мажліва было прадбачыць.

Можна выказаць меркаванне, што немцы запрасілі літоўцаў з намерам абвясчэння літоўскай незалежнасці. Лютаўская рэвалюцыя гэтакі перашкодзіла, бо нямецкія ўлады разлічвалі знайсці паразуменне з расейцамі і падпісаць мірнае пагадненне. Паўстае пытанне пра прысутнасць аднаго беларускага дэпутата (чаму толькі аднаго?) сярод літоўцаў. Аднак, напэўна, можна знайсці ў Мемарандуме аднаўлення незалежнасці Літвы, падрыхтаваным літоўцамі ў Швейцарыі 11 студзеня 1917 г. Палажэнні мемарандума маглі выкарыстоўвацца немцамі пры акрэсленні межаў Літвы. Адпаведна яму тэрыторыя Літвы павінна была складацца з Віленскага, Ковенскага, Гарадзенскага, Сувалкскага, Курляндскага ваяводстваў, Наваградскага павета Менскага ваяводства і паўночных земляў Ломжынскага ваяводства. На гэтай тэрыторыі беларускае насельніцтва складала каля 10%⁴⁵. Пры абвясчэнні дзяржавы з такімі межамі наяўнасць аднаго беларускага дэпутата цалкам зразумелая. Колькасць літоўцаў дасягала 65%⁴⁶. Менавіта таму федэрацыя з роўнымі правамі для літоўцаў і беларусаў была ад пачатку праблематычнай.

Падставай для крыўды ў беларусаў было больш, чым дастаткова, улічваючы спосаб, якім Антона Луцкевіча выманілі ў Берлін. Акрамя таго, літоўцы вялі пастаянныя перамовы з прадстаўнікамі прускіх уладаў Вілюсам Гайгаліяцісам і Вілюсам Стэпутайцісам, і сумесна з імі пад-

⁴³ Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai [LVT] 1917-1918. Sud. A. Eidintas ir R. Lopata. Vilnius, 1991. P. 34.

⁴⁴ Ibidem. P. 34-35.

⁴⁵ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 114.

⁴⁶ Ibidem.

рыхтавалі ліст да канцлера, пра які згадваў А.Смятона. Пасля патрабавання яны паказалі яго А.Луцкевічу, і апошні прачытаў, што на акупаванай немцамі тэрыторыі няма беларускіх каталікоў, а ёсць толькі літоўцы, што размаўляюць па-літоўску, па-польску і па-беларуску⁴⁷. Ліст быў перададзены Цымерману Грыгаляйцісам

Пасля вяртання А.Луцкевіч таксама напісаў ліст да канцлера, у якім тлумачыў становішча беларусаў і выказаў спадзяванні на незалежнасць акупаванага Беларуска-літоўска-латышкага краю. Ён перадаў гэты ліст фон Ропу.

Але галоўным у тагачаснай сітуацыі была прынцыповая згода А.Цымермана з літоўскім мемарандумам. Беларусы даведзіліся пра тайны літоўскі візіт да А.Цымермана адразу пасля вяртання Луцкевіча ў Вільню. Аднак пэўны час яны не ведалі пра прадмет размовы. Пасля публікацыі адказа А.Цымермана яны ахарактарызавалі літоўскую пазіцыю як нацыяналістычную, якая ігнаравала інтарэсы ўсяго краю⁴⁸.

Берлінская паездка і звязаныя з ёй палітычныя падзеі аказалі негатыўны ўплыў на літоўска-беларускія адносіны. Хоць нацыянальная лінія літоўскай палітыкі ў прынцыпе вяла да непазбежнага абвастрэння адносінаў з беларусамі.

Трэба нагадаць, што фон Роп запрасіў беларуска-літоўскую дэлегацыю ў Стакгольм і Берлін у сярэдзіне студзеня. Але дэлегацыя прыбыла ў Берлін толькі ў сакавіку. За гэты час адбыліся каласальныя палітычныя змены. Першай афіцыйнай мэтай паездкі ў Берлін былі перамовы з уладамі нямецкай дзяржавы, каб праз фон Ропу ўвесці “літоўскае пытанне” ў кантэкст вялікай еўрапейскай палітыкі. Гэта быў намер Габрыса, літоўскіх дэлегатаў і А.Луцкевіча. Паводле іншай версіі дэлегаты збірліся на міжнародным форуме абвясціць літоўскую незалежнасць і легалізаваць гэты акт.

Аднак апошняя версія здаецца малапраўдападобнай. Дзеянні немцаў у канцы 1916 г сведчаць, што імперскія ўлады разлічвалі на кампраміс з Расеяй пасля абвясчэння незалежнасці Польшчы. Яны шукалі кампраміс паміж легітымнасцю дзяржаўных межаў Расеі і нацыянальнымі рухамі на яе перыферыі. 12 снежня 1916 г. Тэабалд фон Бэтман-Гольвег абвясціў у Рэйхстагу, што яго ўрад гатовы распачаць мірныя перамовы з ворагам. Пачалася г.зв. “мірная атака” Нямецчыны. Калі па ініцыятыве пасрэдніка, роллю якога выконвалі Злучаныя Штаты Амерыкі, ваюючыя

⁴⁷ Baltarusių organizacijos protokolai 1917 m. Адзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літвы. Ф. 21-2069. А. 9, 25.

⁴⁸ Ibidem. А. 25.

⁴⁹ Lopata R. “Tipas apskritai labai dar įtariamias”. Р. 120.

бакі пачалі рыхтаваць канкрэтныя прапановы, узніклі ілюзіі (у фон Ропа і Габрыса), што літоўскае пытанне атрымае міжнароднае значэнне⁴⁹. Аднак ілюзіі зніклі, калі стала відавочным, што супярэчнасці паміж ваюючымі бакамі немагчыма вырашыць мірнымі перамовамі. Падаецца, што сапраўднай мэтай “мірнай атакі” з боку Нямецчыны была толькі сепаратная мірная дамова з Расеяй.

Прызнаючы, што міжнародны рэзананс “літоўскага пытання” цалкам залежаў ад ініцыятывы Габрыса і яе падтрымкі з боку фон Ропа, трэба пагадзіцца, што названыя палітыкі ўлічвалі сітуацыю, якая склалася пасля нямецкай і аўстрыйскай спробы частковага вырашэння “польскага пытання”. Асабліва важным гэта становілася ў сітуацыі, калі б немцы і расейцы дасягнулі паразумення. Нямецкая рэакцыя на мемарандум, прадстаўлены фон Ропам 10 студзеня 1917 г., была досыць абыякавай⁵⁰. У той час ні ваеннае кіраўніцтва, ні цывільныя ўлады не былі зацікаўленыя ў міжнародным рэзанансе “літоўскага пытання”. На іх погляд, планы абвясчэння ВКЛ былі б занадта моцным ударам па Расеі. У такой сітуацыі фон Роп сумняваўся, што яны здолеець вытрымаць запланаваныя тэрміны і нават павінен быў прызнаць, што “схема”, вырацаваная разам з Габрысам, “не можа быць да канца выканана”⁵¹. Ён прапанаваў змяніць тактыку і выкарыстаць міжнародны кангрэс у Стакгольме. Роп запрасіў Габрыса ў шведскую сталіцу, адзначыўшы, што “менавіта там можа быць пачатак усёй справы”⁵². Ён жа арганізаваў паездку літоўцаў і А.Луцкевіча ў Стакгольм праз Берлін. Магчыма, яны абралі план, які найбольш адпавядаў намерам ваеннага камандавання, а менавіта збіраліся абвясціць літоўскую дэкларацыю ў Стакгольме, як гэта было зроблена палякамі ў чэрвені 1916 г. у Лазане.

Аднак пры арганізацыі паездкі абвясчэнне літоўскай незалежнасці першапачаткова не планавалася, і гэтая ініцыятыва магла ўзнікнуць спонтанна. Пасля сахрэтных перамоваў паміж Расеяй і яе саюзнікамі ў лютым 1917 г. Расея была вызвалена ад абавязкаў у нацыянальным пытанні⁵³. Такім чынам “мірная атака” нічога не дала, і ў новай сітуацыі інтарэсы Берліна і ваеннага камандавання зблізіліся. Берлін меў намер павялічыць ціск на Расею праз структуры *Oberost* і прадставіць Антанту як ворага самавызначэння нацыяў, а ваеннае камандаванне імкнулася схаваць пад ідэяй незалежнасці анексію захопленых тэрыторый і назаўсёды перакрэсліць магчымасць квяртання ў склад Расеі. Віленская дэлегацыя прые-

⁵⁰ Ibidem. P. 131.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem.

⁵³ Конференция “союзников” в Петрограде 1917 г. Монархия перед крушением 1914-1917. Из бумаг Николая II. Москва-Ленинград, 1972. С. 58-60.

хала ў Берлін, калі сітуацыя там выпядала менавіта так. Там былі зробленыя заявы для друку, і павінен быў быць прыняты акт літоўскай незалежнасці⁵⁴. Але гэта не адбылося. Успомнім А.Смятону: калі дэлегацыя была ў Берліне, выбухнула Расейская рэвалюцыя⁵⁵. Таму цалкам верагодна, што абвясчэнню літоўскай незалежнасці перашкодна чаканне мажлівых наступстваў Лютаўскай рэвалюцыі. Берлін зноў вярнуўся да ідэі сепаратнага міру цяпер ужо праз савецкі Петраград. У сакавіку і красавіку 1917 г. у Стакгольме адбыліся сакрэтныя перамовы паміж Маціасам Эрцбергерам і Іосіфам Колышко, у якіх абмяркоўваліся мажлівасці сепаратнай расейска-нямецкай мірнай дамовы і былі сфармуляваныя папярэднія ўмовы міру. Нямецкім уладам заставалася толькі параўнаць умовы міру, прывезеныя М.Эрцбергерам, з праграмай анексіі, распрацаванай военным камандаваннем⁵⁶. Верагодна, сустрэча з дэлегацыяй Літвы была адкладзена па прычыне перамоваў немцаў з прадстаўнікамі расейскага ўраду.

Магчыма, што ў гэты час нагадаў пра сябе *Oberstheeresleitung*, які выступіў супраць перамоваў, бо яны не гарантавалі захаванне кантролю над *Oberost*. Зноў паўстала пытанне кампрамісу паміж інтарэсамі ваеннага камандавання і Берлінам. Трэба было прыняць канкрэтнае рашэнне. І яно было прынята на сакрэтнай сесіі прускага ўраду 21 сакавіка 1917 г., калі віцэ-канцлер Карл Гэлферых на падставе прапановы Бэтмана-Гольвега прадставіў новую нямецкую вайсковую праграму, у якой былы прынцып непасрэднай анексіі Літвы і Курлянды быў замешчаны прынцыпам аўтаноміі⁵⁷. Аднак гэта не дапамагло. У перамовах постсамадзяржаўны Петраград настойваў на ўласным разуменні паслеваеннага ўладкавання свету. Новыя абставіны прымусілі нямецкія цывільныя ўлады перайсці да ажыццяўлення палітыкі анексіі пад прыкрыццём савецкіх лозунгаў тыпу “мір без анексіі і кантрыбуцыі” і “самавызначэнне нацыяў”. Гэта адкрывала шлях і для рэалізацыі планаў *Oberstheeresleitung* і *Oberost*.

Кампраміс паміж цывільнымі і вайсковымі нямецкімі ўладамі мог быць прычынай арганізаванай фон Ропам сустрэчы паміж літоўцамі, прыехаўшымі ў Берлін, і А.Цымерманам. Дзяржсакратар заявіў, што “літоўскія просьбы і петыцыі будуць улічаныя”, што літоўцы змогуць развіваць сваё імкненне да незалежнасці і далучыцца да Заходняй Еўропы⁵⁸. Дарэчы, Стакгольмская канферэнцыя таксама страціла свой сэнс

⁵⁴ LVT protokolai. P. 35.

⁵⁵ Ibidem. P. 34.

⁵⁶ Lopata R. “Tipas apskritai labai dar įtariamias”. P. 120.

⁵⁷ Ibidem. P. 120-121.

⁵⁸ J.Saulys to V.Gaigalaitis. Letter of 23 March 1917. Адзел рукапісаў Літоўскай нацыянальнай бібліятэкі. Ф. 50, адз. 86, арк. 4.

пасля Лютаўскай рэвалюцыі. З новым расейскім урадам звязаліся спадзяванні на новую нацыянальную палітыку. Прынцыповая падтрымка літоўскай нацыянальнай ідэі, выказаная А.Цымерманам на згаданай сустрэчы з літоўцамі, адпавядала плану далейшага ціску на Маскву. Сапраўды, калі расейскі Часовы ўрад падтрымліваў так ці інакш эстонскі *Maapäev* і латышскі *Landtag*, то чаму немцы не маглі падтрымліваць літоўцаў і іх спадзяванні?

Нямеччына, якая ўбачыла большыя шансы на поспех, пачала выкарыстоўваць сітуацыю на сваю карысць. Сепаратная мірная дамова з Расеяй заставалася яе прыярытэтам. На пачатку вайны канцлер нават меркаваў вярнуць акупаваныя тэрыторыі дзеля падпісання міру⁵⁹. Але, пакуль Расея ўпарта захоўвала маўчанне, немцы пусцілі карані на акупаваных тэрыторыях, і ў палітыцы з'явіўся нацыянальны кампанент. Утрыманне занятых земляў становілася для Нямеччыны ўсё больш рэальным. Парадаксальна, але мажлівасць захавання акупаваных земляў узмацнялася па меры выкарыстання нацыянальнага прынцыпу. Немцы лічылі, што літоўцы могуць разлічваць толькі на права незалежнага этнакультурнага развіцця па прычыне малых шансаў на рэалізацыю ідэі дзяржаўнасці. Тады дасягненне сепаратнага міру з Расеяй на падставе прынцыпа нацыянальнага самавызначэння і ўтварэнне дзяржавы залежалі б ад Нямеччыны. Узнікаў шанс рэалізаваць шляхам кампрамісу анексійныя мэты генералаў *Oberstheeresleitung*. Хоць на Бінгенскай канферэнцыі 5 красавіка 1917 г. вайскоўцы патрабавалі неадкладна далучыць тэрыторыю *Oberost*, Берлін разумеў, што ідэя анексіі састарэла пасля лозунгаў пра самавызначэнне нацыяў, пашыраных Лютаўскай рэвалюцыяй, і асабліва пасля таго, як 7 красавіка 1917 г. на баку саюзнікаў у вайну ўступілі ЗША. Кампраміс азначаў утварэнне выбарных органаў улады на акупаваных тэрыторыях, якія б па ўласнай волі (без ціску Нямеччыны) выказалі жаданне ўвайсці ў Рэйх. У гэтым заключалася сутнасць г.зв. “літоўскай” палітыкі. Ініцыятарам яе быў канцлер Нямеччыны. Літоўскі візіт да А.Цымермана быў таксама часткай гэтага новага кірунку. Кампраміс паміж цывільнымі і ваеннымі ўладамі Нямеччыны быў дасягнуты на канферэнцыі ў Кройзнаху 23 красавіка 1917 г. На ёй была адкінута ідэя пашырэння Польшчы ў бок Вільні. Канферэнцыя запэўніла аўтаномію Літвы ў выпадку, калі там застануцца немцы⁶⁰. Паводле нямецкага гісто-

⁵⁹ Увесь час думаючы пра сепаратны мір, нямецкі канцлер не зважаў на ўсходнія тэрытарыяльныя здабыткі да пачатку 1917 г. Гл., Bienhold M. Die Entstehung des Litauischen Staates in den Jahren 1918-1919 im Spiegel Deutscher Akten. Bochum, 1978. P. 30.

⁶⁰ Ibidem. P. 39.

⁶¹ Ibidem. P. 37.

рыка Марыяна Бенхольда, ідэя анексіі, выдвінутая канцлерам, павінна трактавацца як лейтматыў усёй нямецкай палітыкі да канца вайны⁶¹.

Пасля берлінскай паездкі кантакты паміж Беларускай радай пад кіраўніцтвам А.Луцкевіча і літоўцамі былі фактычна разарваныя⁶². Праўда, беларусы працягвалі захоўваць кантакты з літоўскімі радыкаламі на падставе канцэпцыі рэгіёну. Адбылося некалькі дыскусій з удзелам беларускіх, літоўскіх, польскіх і жыдоўскіх радыкалаў⁶³. Падчас перамоваў высвятлілася, што літоўцы прыстасавалі канцэпцыю “гістарычных земляў” толькі да тэрыторый, акупаваных немцамі. Беларусы не згадзіліся. А.Луцкевіч заявіў, што беларусы могуць размаўляць пра ўстанаўленне дзяржавы ва ўмовах акупацыі толькі таму, што ў Расеі царыў дэспатызм і “ўціск нярускіх” і заставалася надзея на свабоду ў аддзяленні прынамсі часткі Беларусі ад Расеі дзеля ўтварэння там беларускага П’емонта. Цяпер, калі ў Расею прыйшла свабода, беларусы не могуць больш пераносіць падзелу нацыі на дзве часткі. Яны імкнуцца да незалежнасці ўсёй Беларусі мажліва ў цесным саюзе з Літвой і федэрацыі з іншымі суседзямі⁶⁴. Пасля гэтай дэкларацыі больш ужо не было сустрэч радыкалаў. 22 ліпеня 1917 г. А.Луцкевіч заявіў, што літоўцы сталіся большымі ворагамі для беларусаў, чым паякі⁶⁵. Гэтае сцверджанне здзіўляе, бо аналіз А.Луцкевічам развіцця літоўска-беларускіх кантактаў на працягу паўгода не ўтрымліваў доказаў сур’ёзных антыбеларускіх дзеянняў літоўцаў. А.Луцкевіч толькі крытычна ацаніў наводзіны літоўцаў падчас берлінскага падарожжа і асабліва канцэпцыю тоеснасці каталікоў і літоўцаў.

Фармаванне гэтай канцэпцыі звязана з тэндэнцыямі нямецкіх палітыкаў па размежаванню літоўскага і беларускага пытанняў, што стала відавочным у сярэдзіне 1916 г. Паводле П.Клімаса, 8 жніўня 1916 г. яму далі заданне сабраць і супаставіць дадзеныя па этнічных межах⁶⁶. Заданне ён атрымаў ад “Літоўскай дыпламатычнай групы” (*Lietuvos diplomatijos grupė*), што было непасрэдным вынікам канферэнцыі ў Лазане. Літоўскі дэлегат Ю.Шаўліс перадаў гэты запыт літоўскім палітыкам у Вільні. Пасля перамоваў было дасягнута пагадненне пра заснаванне свайго роду літоўскага пасольства ў Берліне. На самой справе гэта было свайго роду Інфармацыйнае бюро дзеля прапаганды пазіцыі саміх літоўцаў. На канферэнцыі ў Лазане літоўцы прадставілі альтэрнатыву поліэтнічнаму варыянту дзяржаўнасці ВКЛ, і гэта адлюстроўвалася ў літоўс-

⁶² Baltarusių organizacijos protokolai 1917 m. Адзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літвы. Ф. 21-2069, арк. 10.

⁶³ Ibidem. А. 11.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Ibidem. А. 14.

⁶⁶ Klimas Š. Dienorastis. Š. 122.

кай прапагандзе. Запісы ад 10 і 29 верасня 1916 г. у дзённіку П.Клімаса паказваюць, што ў той час ён працаваў над *Russisch-Litauen Statistisch-etnografische Betrachtungen*, які быў апублікаваны пад псеўданімам “К.Вербелзь” у Штутгарце ў 1916 г. Гэтая кніга змяшчала поўны варыянт літоўскай канцэпцыі, паводле якой беларусы-каталікі на самой справе з’яўляюцца этнічнымі літоўцамі, што даводзілася адпаведнымі навуковымымі аргументамі. Нямецкая падтрымка этнічнага кірунку пацвярджаецца занагоўкамі ў дзённіку ад 23 верасня 1916 г.: “Праца вельмі пільная і адзін нямецкі сацыял-дэмакрат адрэдагаваў (пераклад) і збіраецца апублікаваць у паўднёвай Нямецчыне. Новая тэма падаецца цікавай”. Запіс ад 26 кастрычніка 1916 г. сведчыць, што ў гэты дзень праца была скончана⁶⁷. Такім чынам, беларуская рэакцыя на новыя тэндэнцыі ў літоўскай палітыцы спазнілася амаль на год.

Ідэя дзяржаўнасці ў межах былога ВКЛ была рызыкаўнай па розных прычынах, звязаных як з беларусамі, так і з нямецкім разуменнем беларуска-расейскіх адносінаў ва ўмовах падзелу тэрыторыі Беларусі лініяй фронту. Нават нямецкія вайсковыя ўлады былі гатовыя паверыць ў тэорыю літоўскасці Заходняй Беларусі. Беларусы не здолелі пераканаць немцаў у тым, што яны ўяўляюць сабой значную і, што больш важна, схільную да кампрамісаў палітычную сілу. Іх найбольшай праблемай была адсутнасць палітычнага правага крыла ў нацыянальным руху. Тым часам, паводле Р.Лапаты, літоўскі “палітычны патэнцыял быў дастатковы для сур’ёзнага мадэлявання розных перспектываў літоўскай будучыні ад аўтаномнай або незалежнай этнічнай Літвы да незалежнасці ўнітарнага ці канфедэратыўнага ВКЛ”⁶⁸. З пачаткам рэалізацыі немцамі новай літоўскай палітыкі, у краіне прайшлі выбары ў Тарыбу. Яе з’яўленне азначала пачатак новага этапу ў адносінах паміж літоўцамі і беларусамі.

Пераклад з англійскай мовы
Ганны Паўлоўскай (Гародня)

⁶⁷ Ibidem. P. 122-124, 127, 130.

⁶⁸ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 179.